

DE ENIGE DOCHTER

A.B. Yehoshua

De enige dochter

Novelle

Vertaald uit het Hebreeuws
door Hilde Pach

De vertaler ontving voor deze vertaling een projectsubsidie
van het Nederlands Letterenfonds

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Oorspronkelijke titel *Habat hajechida*
Oorspronkelijke uitgever Hakiboets hameoechad
© 2021 Abraham B. Yehoshua
© 2023 Nederlandse vertaling Hilde Pach
Alle rechten voorbehouden
Omslagbeeld en ontwerp Danki Amsterdam
Auteursfoto © Chris van Houts
NUR 302
ISBN 978 90 284 5293 0
www.wereldbibliotheek.nl

Voor Sara

I

De lerares merkt de klopp op de deur niet op. Ook de leerlingen, die in de ban zijn van het verhaal, merken het niet. Het is de laatste les voor de kerstvakantie, en achter de grote ramen dwarrelen nog de laatste herfstbladeren. Leerlingen van de hoogste klassen, die moeilijk afscheid van elkaar kunnen nemen, drommen samen op het schoolplein naast ouders die de leerlingen van de lagere klassen komen ophalen. Maar de lerares, Emilia Gironi, voor wie dit de laatste les is voordat ze met pensioen gaat, weigert de leerlingen te laten gaan voordat ze hen heeft overladen met de menselijkheid van Edmondo de Amicis.

Alleen Andrea, die versteld staat van een jongen die liever een stervende onbekende zieke bijstaat dan dat hij terugkeert naar het dorp met zijn inmiddels genezen vader, hoort het geklop en onderbreekt snel het eind van het verhaal: juf, er wordt op de deur geklopt. En met *Jongensleven* nog openge­slagen in de hand loopt de lerares naar de deur en herkent de bezoeker. Ciccillo, roept ze verheugd de naam van de leerling uit de hoogste klas, die zo van de pagina's van het boek is gesprongen om mee te delen dat de leerlinge Rachele Luzzatto wordt verzocht bij de directrice te komen met haar tas en haar jas.

En midden in de klas staat meteen, alsof ze de boodschap verwachtte, een knap, rijzig meisje met krullen op. Haar ogen

branden, en ze stopt snel en handig de boeken en de schriften in haar tas, en loopt zachtjes naar haar jas. Maar de lerares, die het moeilijk vindt om voorgoed afscheid te nemen van een geliefde leerlinge, houdt haar tegen en bindt een dun zijden lint om haar smalle hand. Vraag je vader, zegt ze, of hij *Jongensleven* voor je kan vinden en lees het verhaal zelf uit, en misschien ook andere verhalen uit het boek. Maar we hebben op de basisschool dat hele *Jongensleven* al gelezen, moppert Rachele, waarom moet ik het nog een keer lezen? Omdat je vergeet, zegt de lerares, daarom moet je lezen en het je weer herinneren, en kom dan in het nieuwe jaar bij me om me te vertellen wat je voelde en wat je dacht, en als je verdriet had, of zelfs moest huilen, om wie het dan was – om de onbekende zieke, of om Ciccillo die weigerde van diens bed te wijken.

Maar hoe moet ik u dat vertellen? vraagt de leerlinge verwonderd. U bent hier straks toch niet meer, u geeft ons geen les meer. Dat klopt, zegt de lerares met een glimlach, niet hier, niet op school, maar bij mij thuis. Kijk, dit zijden lint zal je aan mij herinneren. En met een voorzichtige hand raakt ze het hoofd met krullen aan, en ze stuurt het meisje en de jongen naar de gang, waar de duisternis bespikkeld wordt door licht dat doordringt uit de lege klassen.

Je hoeft niet met me mee te lopen, ik weet de weg. Maar de afgezant is niet bereid de leerlinge, zo stralend van schoonheid, los te laten. De directrice heeft hem gestuurd om haar op te halen, en dat zal hij ook doen. Rachele kijkt onderzoekend naar de blonde jongen, die drie jaar ouder is dan zij. Heet hij echt Ciccillo? Nee, lacht hij, wat dacht je? Waarom heb je haar dan niet gecorrigeerd? Omdat ik die Emilia ken, ik heb ook bij haar in de klas gezeten, en ik herinner me dat ze leerlingen graag namen oplakt van personages uit de verhalen waarover ze lesgeeft. Hoe heet je dan echt? Enrico.

Enrico? zegt Rachele glimlachend. Dat is toch de naam van de hoofdpersoon van *Jongensleven*? Misschien, dat herinner ik me niet meer, maar ook al is dat zijn naam, wat dan nog? Ik ben ook Enrico, en dat blijft zo. Nou, we zijn er.

De directrice is niet op haar kamer, en de afgezant, die trouw blijft aan de missie die hem dierbaar is geworden, brengt Rachele naar de docentenkamer, waar leraren en medewerkers zich verzameld hebben en bezig zijn rondom een reusachtige panettone met een hoge bol vol krenten en stukjes gedroogd fruit en sinaasappelschil, om de komst van het nieuwe jaar te vieren. En om de jonge leerlinge niet kwijt te raken in het gewoel pakt Enrico haar smalle hand vast en baant zich met haar een weg naar de directrice. Hier is de leerlinge die ik naar u toe moest brengen, en zo nodig kan ik haar ook naar de repetitie van het kerstspel brengen.

Maar Rachele zal, ondanks haar schoonheid, niet meedoen aan het kerstspel, en zingt zelfs niet in het koor, omdat haar vader dat niet goedvindt. Haar vader? vraagt Enrico verbaasd. Waarom niet? Maar de directrice negeert zijn vraag en neemt de leerlinge mee naar haar kantoor, en daar deelt ze haar mee dat de secretaresse van haar grootvader heeft gebeld met het verzoek dat Rachele niet teruggaat naar huis, maar naar zijn kantoor komt, want haar vader en moeder zijn nog in het ziekenhuis in Venetië.

Maar kent de jonge leerlinge de weg naar het kantoor wel, of moeten ze een begeleider voor haar zoeken? Nee, ze kent de weg, en ze heeft helemaal geen begeleider nodig. Maar toch, waar is grootvaders kantoor dan? Niet ver van de grote kathedraal. Maar de directrice neemt geen genoegen met de kathedraal en wil de naam van de straat weten. De naam weet Rachele niet, maar de straat kent ze, ze is daar al zo vaak doorheen gelopen. Desalniettemin durft de direc-

trice zo'n teer meisje niet zomaar alleen naar het centrum van de stad te laten lopen, en ze vraagt om een gedetailleerde beschrijving van de route, die Rachele voor haar in de lucht kan uittekenen – haar rechterhand stelt de kathedraal voor en ze steekt drie vingers op, die de drie torens moeten voorstellen, terwijl haar linkerhand door het straatje loopt waar een banketbakker is en een boekhandel, en dan komt ze bij het plein, waar enkele straten op uitkomen, en een ervan is de straat van haar grootvader, met aan het begin een blauwe toegangspoort, die ze niet moet hebben, en hetzelfde geldt voor de grijze poort die daarna komt, en pas verderop is de derde poort, die nu wordt geopend door de slanke vingers van het meisje, waarna ze in een binnentuin komen, en daar is, achter het standbeeld van een soort droevige vrouw, een kleine lift verstopt, waar Rachele nog niet alleen in mag, en daarom gaat ze via de trap naar de tweede verdieping, en daar bevindt zich het kantoor dat niet alleen van haar grootvader is, maar ook van haar vader.

De directrice is weliswaar onder de indruk van de bekoorlijke routebeschrijving, maar stelt toch voor naar het huis van de leerlinge te bellen en de kokkin te vragen hierheen te komen en met haar mee te lopen.

– De kokkin?

– De vrouw die bij jullie de maaltijden bereidt en je soms ook hier komt ophalen.

– Degene die soms komt is niet de kokkin, zegt Rachele met een glimlach, dat is Tarsilla, de vrouw die ons huis schoonmaakt en verzorgt.

– Dan roepen we Tarsilla.

– Maar Tarsilla is er niet, vader heeft haar gisteren vrij gegeven om de feestdagen door te brengen met haar kinderen en kleinkinderen.

– In dat geval moeten we misschien toch maar de kokkin roepen, hoe heet ze?

– Martina, maar haar heeft vader ook met de hond naar het dorp gestuurd, want in het hotel in de Dolomieten waar we met Kerstmis naartoe gaan om te skiën, willen ze de hond niet te gast hebben, omdat het een jachthond is die een beetje wild is.

– Hebben jullie een wilde jachthond in huis?

– Dat klopt, en in het dorp heeft ze ook een jonger broertje.

De directrice keurt met verwondering de antwoorden van de leerlinge, wier grote ogen zich lijken te vullen met tranen. In dat geval zit er niets anders op dan het meisje op weg te sturen. Maar intussen is de lucht donker geworden. Heeft ze een paraplu, of op zijn minst een muts? Paraplu's haat Rachele, en haar muts heeft ze niet meegenomen, want vader had beloofd dat het vandaag niet zou gaan regenen. De directrice loopt naar de stalen kast met de persoonlijke dossiers van de leerlingen en haalt er een grote, verschoten kakikleurige baret uit, veegt het stof eraf en zet hem op Racheles hoofd. Hier, zo worden in elk geval je krullen niet nat als je vader er vandaag niet in slaagt de regen tegen te houden. Daarna weegt ze de schooltas op de rug van het meisje op haar handen, om zich ervan te verzekeren dat hij niet te zwaar is, en neemt afscheid van haar.

De meeste feestvierders hebben de docentenkamer al verlaten, op de muziek- en dramadocentes na, die wachten totdat juffrouw Emilia eindelijk de leerlingen laat gaan die meespelen in het kerstspel. Ook Enrico is daar al, die de restanten van het feestbrood van het bakpapier afpeutert en nog steeds te weten probeert te komen waarom Rachele van haar vader niet mag meespelen in het kerstspel. Omdat Rachele, legt de

directrice uit, niet katholiek is zoals wij, en daarom wil haar vader niet dat ze optreedt in een kerk.

– Maar dit is geen kerkdienst, het is maar een toneelstuk.

– Dat klopt, een toneelstuk, dat hebben wij hem ook uitgelegd, maar meneer Luzzatto liet zich niet overtuigen. Jullie hebben genoeg joden uitgeroeid, probeer daarom niet de weinigen die zijn overgebleven van ons te stelen.

– Uitgeroeid? vraagt Enrico geschokt. Wij?

– Hij doelde op de wereldoorlog, legt de directrice uit, en ze heeft spijt dat ze hem niet gevraagd heeft met Rachele mee te lopen.

– Maar dat waren wij niet, dat waren de Duitsers, verdedigt de jongen zijn vaderland.

– Dat hebben we hem ook proberen uit te leggen, mengt de muziekdocente zich in het gesprek, maar hij hield vol dat de Italianen de Duitsers hebben geholpen op de joden te jagen.

– En we moeten erkennen, geeft de directrice toe, dat hij een beetje gelijk heeft, onze fascistten hebben de Duitsers geholpen.

– Maar hoe zit het? De afgezant laat niet af, het meisje dat net zo teder naast hem liep heeft zijn hart gestolen. Is haar vader niet een Italiaan zoals wij?

– Zoals wij, maar ook een beetje anders.

– Wat doet hij dan?

– Niets bijzonders. Hij is advocaat net zoals zijn vader, en verschijnt vaak in rechtbanken. En verder is het een rijke familie. Stel je voor, wendt de directrice zich met een glimlach tot de leraressen, deze jood heeft thuis niet alleen een paar bedienden, maar ook een jachthond.

– Een jachthond? vraagt de muziekdocente geamuseerd. Op wie moet die dan jagen?

– En ik wilde, mengt de dramadocente, die in haar jonge jaren kloosterzuster is geweest, totdat ze haar gelofte verbrak, zich in het gesprek, ik wilde dat onze Rachele de moeder van God zou spelen, en naast het altaar zou staan met de baby. De Messias is immers niet bij ons in Italië geboren, maar daar, in het Heilige Land. En haar krullen, en haar olijfkleurige huid, het is alsof ze vandaar naar ons gezonden is.

Als Rachele de schoolpoort door is, doet ze snel de baret af, maar de regendruppeltjes dwingen haar hem weer op te zetten. Inderdaad – ze herinnert zich met een glimlach de woorden van de directrice – is vader er niet in geslaagd de regen vandaag tegen te houden. Of misschien is er in Venetië geen druppel te bekennen. Ze zou graag willen weten hoe ze eruitziet met die vreemde baret, maar als ze teruggaat om zichzelf te bekijken in de spiegel naast de docentenkamer zou de directrice zich kunnen bedenken en erop staan dat er iemand met haar meeloopt. Daarom hoopt ze dat ze een andere spiegel vindt, en voordat ze de Garibaldistraat in loopt, slaat ze af naar de gemeentelijke begraafplaats, waar de grootmoeder van haar moeder begraven ligt, die overleden is voordat haar verteld kon worden dat haar kleindochter joods was geworden. Met gebogen hoofd en een ernstig gezicht sluit ze zich aan bij een groep rouwenden die tussen de rijen kruisen doorloopt, en gaat met hen een kapelletje binnen. Daar glipt ze, bij het geluid van het requiemgebed, naar de toiletten in de hoop dat er ook op een christelijke begraafplaats een spiegel is waarin een levend mens zichzelf kan bekijken.

Weliswaar verdwijnen de krullen onder de rare baret, maar haar gezicht krijgt er iets schattig ondeugends door. In dat geval kan ze zo blijven doorlopen totdat ze bij grootvader is.

En ze loopt terug naar de Garibaldistraat en gaat de banketbakkerij binnen, waar al een kersverse kerstboom in de etalage staat. De verkoopster, die Rachele met haar naam aanspreekt, snijdt een plakje van het kerstbrood af – het kleine zusje van de panettone in de docentenkamer. En nadat het gouden plakje ook nog versierd is, op verzoek van het meisje, met een krans van mascarponecrème, trekt Rachele zich terug in een hoekje bij een toonbank en brengt haar angst tot bedaren. Door de ruit ziet ze van een afstand de torens van de kathedraal, die haar tot vuurtoren dienen op weg naar grootvader. En terwijl ze knipoogt naar de ondeugende gestalte die weerspiegeld wordt in het glas, bereikt de stem van juffrouw Emilia haar oren, die zichzelf komt troosten bij de banketbakker, op haar laatste lesdag, nadat haar collega's zelfs geen kruimel van het kerstbrood voor haar hebben achtergelaten in de docentenkamer.

De leerlinge duikt ter plekke ineen, om te voorkomen dat de lerares haar ziet. Ze heeft geen energie en geen tijd om te huilen om enig personage in enig boek, want wie weet moet ze binnenkort wel huilen om iemand die niet de kans heeft gekregen in een boek terecht te komen. Ze likt snel de restjes crème van haar lippen en loopt naar de gang die leidt naar de toiletten, in de hoop dat de bakkerij nog een uitgang heeft. Maar als ze de laatste deur openduwft, bevindt ze zich tot haar verbazing in een grote keuken, die niet past bij de kleine banketbakkerszaak. Voor een rij bakovens staan tafels met bakvormen waarin naakte, bleke broodjes in verschillende vormen en groottes wachten om gebakken te worden, en het warme, geurige geroezemoes in de ruimte roept om een vervolg op de plak kerstbrood die net verorberd is.

– Wat zoek je hier, meisje? Vanachter een van de ovens duikt een kleine man op, bijna een dwerg, wiens witte koks-

muts lijkt op die van de rabbijn die door de synagoge loopt met de torarol in zijn armen.

– Niks, meneer, ik dacht alleen dat u misschien nog wel een overtollig broodje had.

En de bakker, met haren en een snor die wit zijn van het meel, kijkt het meisje onderzoekend aan, dat te oordelen aan haar jas en laarzen van goeden huize is en helemaal geen overtollig broodje nodig heeft. Nee, we hebben hier geen overtollig broodje, zegt hij glimlachend, maar misschien is er voor u, jongedame, nog wel een niet-overtollig broodje. En hij doet een van de ovendeuren open en haalt behendig een al gebruind hoopje deeg uit de oven, stopt het in een zakje en waarschuwt: je moet het wel laten afkoelen.

Rachele drukt het gloeiend hete zakje tegen haar hart, en uit vertrouwen in de vrijgevlige man, die maar iets groter is dan zichzelf, maar door zijn menselijkheid zou kunnen worden toegevoegd aan de personages van De Amicis, informeert ze of de keuken toevallig ook een deur naar buiten heeft. Want ze is bang dat haar oude lerares, die naast de uitgang aan de voorkant zit, haar zal proberen te achtervolgen.

– Waarom? Omdat je weggelopen bent uit de les?

– Ik ben niet weggelopen, ik ben vertrokken. De directrice had me gezegd dat ik naar het kantoor van grootvader moest gaan, omdat mijn vader en moeder nog in het ziekenhuis in Venetië waren.

– De bakker neemt haar zachtjes bij de hand en leidt haar tussen de ovens, zakken meel en eierdozen door naar een met meel bestoven trap, en daarvandaan dalen ze, met een knarrende goederenlift, af naar een achteruitgang die uitkijkt op de resten van de oude stadsmuur. Hier zal geen lerares meer voor je op de loer liggen – maar weet je hoe je hiervandaan bij je grootvader komt?

En weliswaar is ze in de war door de abrupte overgang van een chique straat naar de overblijfselen van een oude stadsmuur, maar ze weet zeker dat ze de weg kan vinden, als ze tenminste de drie torens kan zien, die nu verdwenen zijn. Daarom vraagt ze de bakker of hij haar de weg kan aanwijzen die naar de grote kathedraal leidt.

– Welke bedoel je?

Rachele staat versteld van de mogelijkheid dat er in haar stad meerdere grote kathedralen kunnen zijn, en als de bakker een aantal namen opnoemt, en ze alleen maar weet dat die van haar drie torens heeft, begrijpt de bakker dat ze de Basilica di Sant'Antonio bedoelt. In dat geval, zegt hij, hoeft je niet terug te gaan naar de Corso Garibaldi, blijf langs de Romeinse muur lopen, en na ongeveer driehonderd meter, bij het klooster van Santa Maria, hoeft je alleen maar naar de lucht te kijken en de torens komen weer terug. Alle drie? vraagt ze met een glimlach. Ja, alle drie, want die torens gaan niet graag bij elkaar vandaan. En de bakker begint al een zwak te krijgen voor de jonge leerlinge die een militaire baret draagt en lijkt op een verdwaalde soldate. En voordat hij afscheid van haar neemt, raadt hij haar aan kracht op te doen uit het niet-overtollige broodje, en ze haalt het uit het zakje en bijt erin, en hoewel het rauw en warm smaakt, want het is nog niet afgebakken, prijst ze de smaak. En aangezien de regen is gestopt, zet ze de baret af en verpakt er het restant van het broodje in, schudt met haar krullen en vraagt aan de bakker, die moeilijk afscheid van haar kan nemen, of hij de baret met het restant van het broodje in haar schooltas op haar rug wil stoppen.

Nu ze voortstapt langs de muur, aan de rechterkant begeleid door de rivier, denkt ze aan een soortgelijke, lagere muur, waar hier en daar kleurige bordjes aan hingen, niet ver van het huis van haar andere grootvader, grootvader Ernesto. Duizenden jaren geleden – heeft haar grootvader haar eens verteld – was de hele stad omgeven door een muur, die de Romeinen gebouwd hadden om zichzelf te beschermen. De Romeinen? vroeg ze verwonderd. Degenen die ook de Tempel in Jeruzalem verwoest hebben? Ja, hield haar grootvader vast aan de historische werkelijkheid, in Jeruzalem verwoestten ze, en in Italië bouwden ze. En waarheen zijn die verdwenen? Nee, glimlachte grootvader, een devoot katholiek, die vroeger treinmachinist is geweest, ze zijn niet verdwenen, ze zijn alleen veranderd, en vandaag de dag heeft elke Italiaan – en hij legde zijn hand op zijn hart – een sprankje van een Romein in zich. Ik ook? vroeg Rachele verschrikt. Heb ik ook een beetje Romein in me die Jeruzalem heeft verwoest? Ja, zelfs jij hebt een beetje Romein in je, dat je moeder aan je heeft doorgegeven toen ze je baarde, maar maak je geen zorgen, liefje, de Romein in jou is heel aardig, en hij heeft niets verwoest, hij heeft alleen een muur gebouwd om jou te beschermen.

Ze ziet dat er slingers van gekleurde lampjes aan de muur hangen, die hem de komende avonden zullen verlichten, maar er is nog steeds geen spoor van de drie torens die haar de weg

zouden wijzen. Rachele geeft zichzelf ervan langs: was het om een ontmoeting te vermijden met een bejaarde lerares de moeite waard om een mooie, veilige straat te verlaten, en in haar eentje tastend de weg te zoeken langs een oude muur? Maar kijk, ze is niet meer alleen. Vrolijke schoolmeisjes in grijze kleding, begeleid door nonnen in zwarte habijten, zijn uit de school van Het Heilig Hart gekomen, en ze dragen takken met gekleurde belletjes eraan, en hier en daar glinsteren blikken helmen, die de Romeinen moeten voorstellen die over Betlehem heersten toen de Messias werd geboren. Een lange monnik in een bruine pij zwaait met een kribbe boven zijn hoofd, en onder de jas van een van de schoolmeisjes komt een witte jurk uit, en ze raakt opgewonden: is dat de moeder van God? Maar waar vindt de voorstelling plaats en waar is het altaar?

Tot haar verbazing ziet ze tussen de schoolmeisjes in grijze kleding ook Sabrina lopen, haar vriendin van de Hebreeuwse les, die gegeven wordt door de rabbijn die uit Israël is gekomen. Dat betekent, denkt Rachele verbitterd, dat het Sabrina's vader niet kan schelen dat zijn dochter zingt en speelt in de kerk, want hij begrijpt wat haar vader maar niet wil begrijpen, dat het gaat om een voorstelling en niet om een kerkdienst.

De nonnen brengen de schoolmeisjes naar een groot maar eenvoudig stenen gebouw, dat geen koepel heeft en zelfs geen klokkentoren, en de Romeinse muur gaat erin op. En Rachele herinnert zich de woorden van de bakker en kijkt naar de lucht, en inderdaad, daar zijn ze, de drie torens van de kathedraal, en er hangt zelfs een wolkje tussen. Nu de torens gevonden zijn, zullen ze op haar wachten, en waarom zou ze niet meelopen met de schoolmeisjes om te gluren naar een voorstelling waarin zij niet mag meespelen?

Ze loopt aarzelend door de kloosterpoort en betreedt een ruime binnenplaats, met een grote spar in het midden geplant. Een jonge non knielt aan de voet van de boom en probeert een harige hond te bevrijden, waarvan de halsband verstrikt is geraakt tussen de boomstam en de takken, en ze trekt aan de hond en dreigt hem te verstikken. Rachele loopt naar haar toe en dan blijkt dat het geen hond is, maar een lammetje – een lammetje dat bestemd is om een rol te spelen in het kerstspel. Het kerstspel? Ja, hij zal het paard zijn in de stal waarin de Messias wordt geboren, legt de non uit, haar broer heeft hem meegenomen uit het dorp en hem aan de boom gebonden, en het touw is in de war geraakt. Als u zo aan hem blijft trekken, waarschuwt het joodse meisje, laat u hem nog stikken en hebben jullie helemaal geen paard voor de voorstelling. Laat mij u helpen, en neemt u hem dan in uw handen, in plaats van aan hem te trekken. Maar de non is bang dat het lammetje haar zal bijten. Bijten? Waarom zou hij u willen bijten? Kijk maar, mij wil hij niet bijten. En met vaardige vingers maakt ze het touw los en neemt het lammetje op schoot, geeft het een kusje tussen zijn grote oren zodat hij haar vertrouwt. Maar het lammetje weegt niet weinig, en daarom vraagt ze de non zijn achterpoten te ondersteunen, en zo lopen ze samen voorzichtig de ruwe stenen trap af naar een zaal in de kelder van het klooster, waarvan de muren de stenen van de Romeinse muur in zich opgenomen hebben. En er zijn in de zaal geen beelden of afbeeldingen, alleen reusachtige brandende kaarsen bij een groot altaar, waar het schoolmeisje al naast staat, dat haar jas heeft uitgetrokken en haar witte jurk heeft onthuld, en ze bereidt zich voor op het baren van de baby die de wereld zal verlossen van zijn lijden. En iemand roept: verspreid het stro, en de moederoverste, een oude, zwaarlijvige vrouw met wit haar, strekt